

УДК 314.06

**Є. Матвійшин,
В. Матвійшин**

ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ЗМЕНШЕННЯ НАРОДЖУВАНOSTІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 рр.

Розкрито наслідки зменшення народжуваності в Україні через Голодомор. Виконано розрахунки спричинених цим фактором демографічних втрат в областях України. Запропоновано методик, що ґрунтуються на порівнянні вікової структури населення цих областей з такими ж даними про області, що не належали до складу Радянського Союзу.

Ключові слова: вікова структура населення, голод, недобір народжень, ненароджені діти.

Питанням наслідків Голодомору в Україні 1932 – 1933 рр. приділялася значна увага вітчизняних і зарубіжних науковців (істориків, економістів та інших дослідників), насамперед після Спільної заяви делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці цієї трагічної події, зробленої у листопаді 2003 р. [1]. Відповідно до Закону України від 28.11.2006 р., Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні є геноцидом українського народу [2]. В. Марочко дослідив статистичні параметри території Голодомору в Україні, які засвідчили, що на той час були політичні, соціально-демографічні і морально-психологічні ознаки цієї трагедії [3]. Хоча у ті роки були й інші причини зменшення народжуваності (наприклад, репресії та депортації “розкуркулених” сімей), проте основним чинником був голод. Живих свідків трагедії залишилось мало, з часом сліди Голодомору зникнуть у віковій структурі населення. Тому актуальним завданням є оцінити наслідки Голодомору, які вплинули на демографічні показники. Зокрема важливо встановити чисельність населення, яке втрачене для України через те, що воно не народилося у ті роки.

Ґрунтовну оцінку наукових здобутків сучасних дослідників Голодомору зробив В. Гудзь. Він навів результати, отримані в різних дослідженнях, де втрати населення становлять від 3,5 до 10 млн осіб, а дефіцит народжуваності – 1,1 млн осіб [4]. У 2010 р. очільник Служби безпеки України В. Наливайченко зазначав, що загальна кількість людських втрат України від Голодомору, згідно з висновком судової науково-демографічної експертизи, становить 10 млн 63 тис. осіб, із цих втрат 3 млн 941 тис. осіб померли безпосередньо від голоду, а 6 млн 122 тис. становлять ненароджені [5]. Ґрунтовною є праця С. Кульчицького та Г. Єфіменка, в якій наведено дані про чисельність народжень в Україні у період між переписами 1927 і 1937 рр. Недобір народжень у цій публікації визначено у таких обсягах: у 1932 р. – 298,6 тис. осіб, у 1933 р. – 459,6 тис. осіб, у 1934 р. – 509 тис. осіб [6]. Мало дослідженим є регіональний аспект втрат населення через зменшення народжуваності у ті роки та порівняння їх із втратами від скорочення народжуваності під час іншої трагедії – Другої світової війни.

Метою статті є розрахунок втрат населення в регіонах України від зменшення народжуваності в роки Голодомору. Основною інформаційною базою дослідження є офіційні дані Державної служби статистики України.

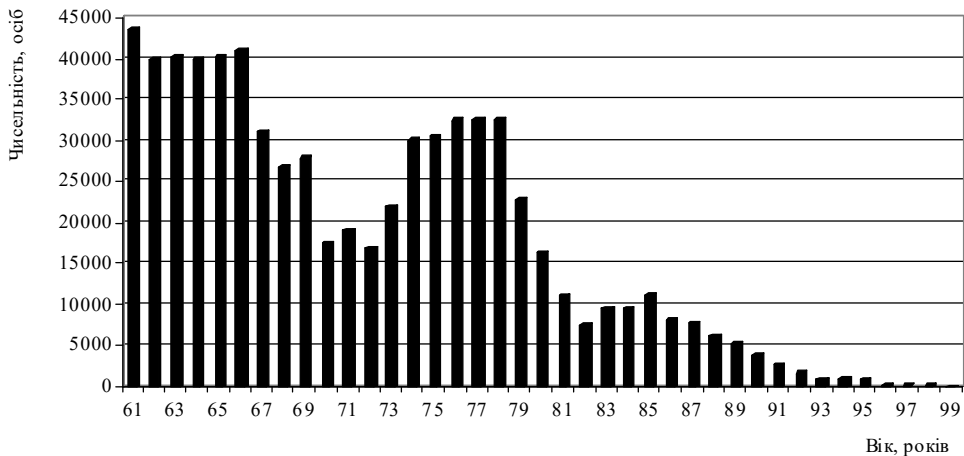
Голодомор спричинив мільйони смертей населення різного віку. Крім того, відчутним наслідком була втрата людей, які могли б народитися, якщо б цієї трагедії не

відбулося. “Карби” цих втрат ще наявні у сьогоденній віковій структурі населення тих областей України, які в ті роки належали до складу Радянського Союзу. Люди, які народилися у 1932 – 1934 рр. (свідомо зроблено зміщення на один рік через лаг у зміні народжуваності після зміни демографічної поведінки населення), у 2016 р. мали б 82 – 84 роки. Відповідну демографічну яму (“карб” втрат від ненароджень) видно, наприклад, на діаграмі вікової структури населення віком понад 60 років Дніпропетровської області станом на 1 січня 2016 р. (рис. 1).

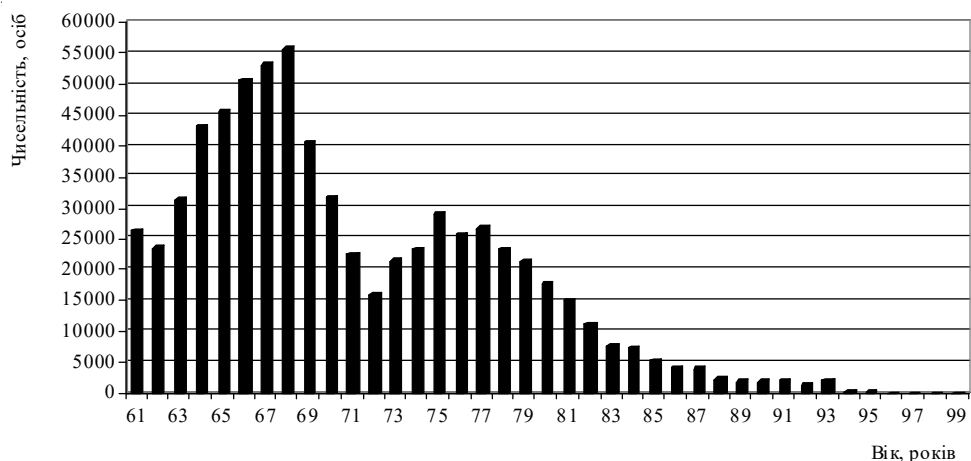
На структуру населення України впродовж десятиліть радянської влади чинили вплив багато процесів: воєнні дії, репресії, внутрішня і зовнішня міграція тощо. Наприклад, за оцінками дослідників, баланс міграції за період між переписами населення, проведеними у 1927 і 1937 рр., був позитивним для України і становив приблизно 200 тис. осіб [7]. Г. Єфіменко навів дані про те, що лише з листопада 1933 р. до лютого 1934 р. було переселено до районів Дніпропетровської, Донецької, Одеської і Харківської областей понад 41 тис. господарств, зокрема з центральних регіонів Росії та з Білорусії [8]. Масові переселення відбувалися і після Другої світової війни. Зокрема, В. Романцов навів такі дані: впродовж 1953 – 1958 рр. з України за держнабором було відправлено понад 327 тис. робітників; впродовж 1954 – 1956 рр. для освоєння цілинних і перелогових земель виїхали з республіки приблизно 100 тис. юнаків і дівчат; у 1956 – 1969 рр. до Казахстану поїхало ще майже 250 тис. працівників [9]. Проте різні процеси не згладили “карбів” Голодомору і Другої світової війни, які видно на рис. 1 на прикладі Дніпропетровської області у вікових діапазонах 70 – 75 та 82 – 84 роки відповідно.

Для співставлення ненароджень у роки Голодомору і в роки Другої світової війни, зроблено порівняння діаграм на рис. 1 (станом на 2016 р.) та рис. 2 (станом на 2006 р.), побудованих із розривом 10 років, який відповідає інтервалу між часом Голодомору та серединою Другої світової війни.

Наочно видно з діаграми на рис. 2, що населення віком 72 – 74 роки (народжені у 1932 – 1934 рр.) за чисельністю приблизно у півтора рази менше, ніж у сусідніх вікових групах. Така ж картина була типова для населення, народженого впродовж років Другої світової війни (населення віком 70 – 73 роки на рис. 1).

Рис. 1. Вікова структура населення Дніпропетровської області віком понад 60 років станом на 1 січня 2016 р. (побудував Є. Матвійшин) [10]

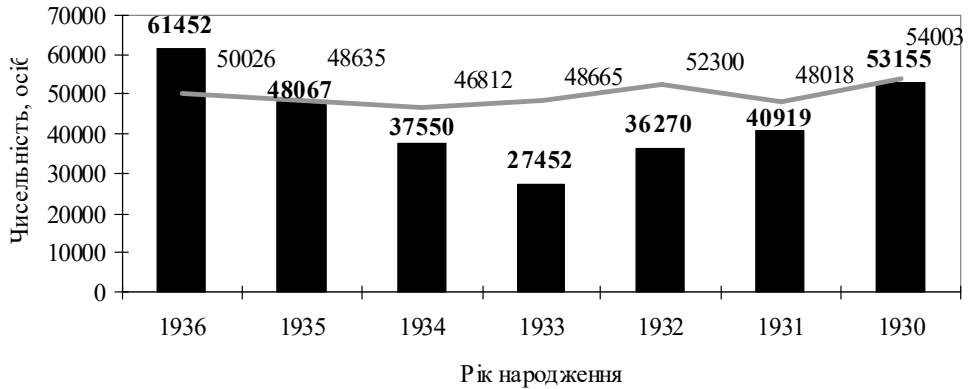
Рис. 2. Вікова структура населення Дніпропетровської області віком понад 60 років станом на 1 січня 2006 р. (побудував С. Матвійшин) [11]

Як через Голодомор, так і через війну чисельність народженого в ті часи населення за даними станом відповідно на 2016 р. і 2006 р. становила 16 – 22 тис. осіб, хоча навіть для старших вікових груп (віком 75 – 77 років) ця чисельність на обох діаграмах становить 28 – 32 тис. осіб. Отже, щорічні втрати населення Дніпропетровської області від ненароджень через Голодомор такі ж, як і через Другу світову війну.

Для оцінки втрат від ненароджень під час Голодомору зроблено моделювання демографічних процесів за припущенням, що трагедії не було б. У цьому випадку гіпотетична лінія, яка огинає верхні точки діаграми, мала б бути плавною. Проміжок між такою лінією і вершинами стовпців діаграми з фактичними даними відповідає відхиленням (втратам) порівняно з гіпотетичною ситуацією “без Голодомору”. Для отримання такої лінії використано дані про вікову структуру населення областей України, які не зазнали Голодомору, зокрема які на той час не належали до складу Радянського Союзу.

Для отримання більш обґрунтованих результатів розрахунків використано статистичні дані, ближчі до аналізованого періоду. Вони менш деформовані, оскільки там менша різниця між чисельністю суміжних вікових груп, спричинена віковими коефіцієнтами смертності, а також уникається частина впливів міграцій, природньої смертності та інших процесів, які могли згладити “карб” в останні десятиріччя. Банк даних “Населення України” містить найбільш віддалену інформацію про структуру населення станом на 1 січня 1989 р. [12]. На рис. 3 наведено фактичні (стовпчики) і гіпотетичні (крива лінія) дані про вікову структуру населення Дніпропетровської області, народженого від 1930 до 1936 рр. станом на 1 січня 1989 р. Гіпотетична крива лінія отримана, базуючись на інформації щодо чисельності населення тієї ж вікової категорії західних областей України, які не зазнали Голодомору, зокрема Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської (до 1939 р. вони перебували в складі Польщі). Коефіцієнт переведення розраховано як співвідношення чисельності населення Дніпропетровської області (станом на 1 січня 1989 р. вона становила 3869,9 тис. осіб) і сумарної чисельності населення згаданих західних областей на той час (станом на 1 січня 1989 р. – 5304,6 тис. осіб). Отриманий коефіцієнт переведення 0,73 дає змогу розрахувати

гіпотетичну чисельність населення (наприклад, народжених у 1932 р. станом на 1 січня 1989 р.) у Дніпропетровській області за даними про сумарну чисельність населення згаданих західних областей України (станом на 1 січня 1989 р. чисельність їх жителів, народжених у 1932 р., становила 71,7 тис. осіб) – 52,3 тис. осіб.

Рис. 3. Вікова структура населення Дніпропетровської області, народженого упродовж 1930 – 1936 рр., станом на 1 січня 1989 р. (стовпчики) та їх гіпотетична чисельність за умови відсутності Голодомору (крива лінія) (розрахував Є. Матвішин) [13]

Для кількісної оцінки втрат розраховано відсоток ненароджених дітей на основі врахування різниці між фактичною і гіпотетичною чисельністю осіб, народжених упродовж 1932 – 1934 рр. Наприклад, із рис. 3 видно, що станом на 1 січня 1989 р. фактична чисельність осіб, народжених в ті роки, становила 101272 особи, а гіпотетична – 147777 осіб, тобто недобір становить приблизно 46,5 тис. осіб. Тому відсоток ненароджених дітей у той період у Дніпропетровській області становить 31,5%, а зокрема в 1933 р. – 43,6%. Для отримання кількісних величин перераховано чисельність осіб станом на 1 січня 1989 р. на їх чисельність у 1932 – 1934 рр. із урахуванням ймовірності дожити до відповідної вікової категорії. Ця ймовірність визначена як кумулятивна величина ймовірностей, наведених у Комплексному демографічному прогнозі України на період до 2050 р. для відповідних вікових груп [14]. Результат (ймовірність дожити до 54 – 56 рр.) становить 0,726, що дає змогу визначити, що в Дніпропетровській області впродовж 1932 – 1934 рр. недобір народжень становив 64 тис. осіб (46,5/0,726).

Аналогічні розрахунки проведено для інших областей України, які на той час належали до складу Радянського Союзу. Дані про Автономну Республіку Крим не бралися до уваги через різку зміну структури її населення внаслідок депортації кримських татар і переселення туди населення з інших регіонів [15]. Результати розрахунків відносних демографічних втрат наведено в табл. 1, абсолютних втрат – у табл. 2.

Територіально наслідки скорочення народжуваності через Голодомор є нерівномірними. Їх графічне відображення наведено на рис. 4.

Вплив Голодомору на народжуваність у Донецькій та Луганській областях (на той час це була одна Донецька область) набагато менший (16,1% та 18,6%) через те, що значна кількість населення була на той час залучена у промисловості (переважно вугільній) і користувалася картковою системою забезпечення продовольством. Окрім того, в ці області пізніше було переселено велику кількість людей із інших частин

Радянського Союзу, що змінило вікову структуру населення. У Хмельницькій області (була утворена пізніше – у 1937 р.) та на Вінниччині наслідки Голодомору були менші (16,1% та 19,9%), однією з причин чого була близькість до західних кордонів, що стримувало тиск на населення, зокрема з огляду на простіший витік інформації про злочинні дії радянського режиму.

Таблиця 1

Оцінка відносного зменшення народжуваності в регіонах України внаслідок Голодомору (розрахувала В. Матвійшин)

Область України	Відсоток ненароджень у 1932 – 1934 рр., %			
	1932	1933	1934	1932 – 1934
Вінницька	20,6	32,2	7,9	19,9
Дніпропетровська	19,8	43,6	30,7	31,5
Донецька	10,9	28,0	9,8	16,1
Житомирська	27,1	32,3	13,8	24,1
Запорізька	23,4	46,4	30,0	33,3
Київська	33,5	51,7	38,1	41,1
Кіровоградська	23,7	49,3	40,2	38,0
Луганська	12,4	30,0	13,5	18,6
Миколаївська	25,9	43,5	26,3	31,8
Одеська	15,9	30,4	21,0	22,5
Полтавська	32,6	51,3	34,9	39,6
Сумська	37,9	45,2	28,7	37,1
Харківська	30,1	51,6	37,3	39,7
Херсонська	21,7	38,6	25,1	28,5
Хмельницька	25,0	21,3	3,4	16,1
Черкаська	23,3	48,0	39,5	37,2
Чернігівська	29,5	29,2	11,1	22,9
Всього в Україні	22,3	38,7	23,2	28,0

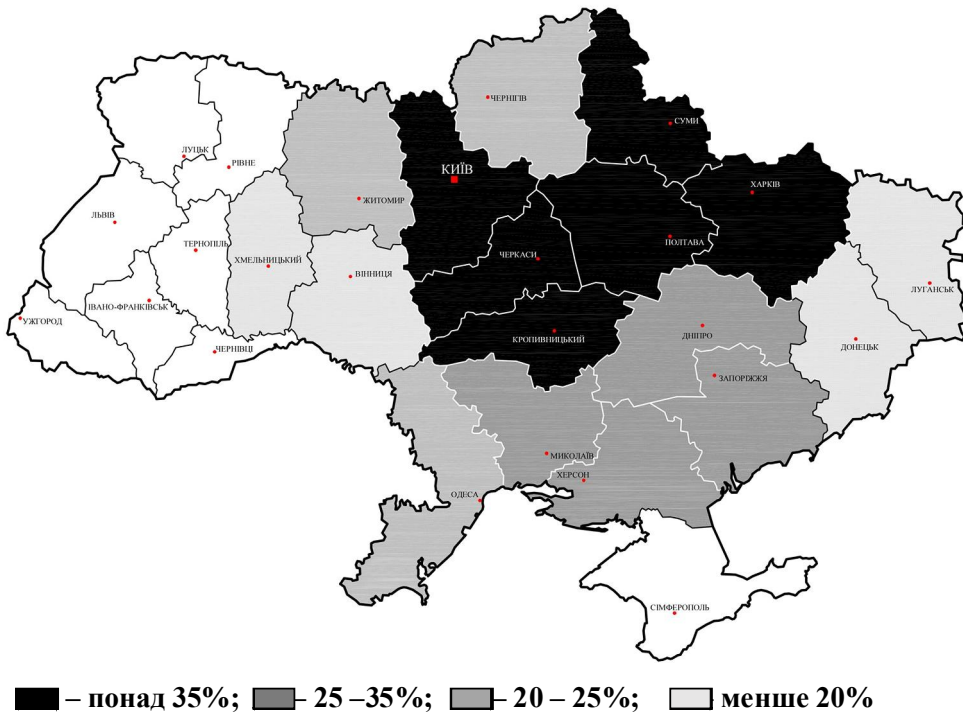
Таблиця 2

Оцінка абсолютного зменшення народжуваності в регіонах України внаслідок Голодомору (розрахувала В. Матвійшин)

Область України	Недобір народжень у 1932 – 1934 рр., осіб			
	1932	1933	1934	1932 – 1934
1	2	3	4	5
Вінницька	6589	10726	2820	20134
Дніпропетровська	12764	29233	22091	64088
Донецька	9673	25774	9685	45133
Житомирська	6950	8606	3961	19517
Запорізька	8085	16674	11588	36347
Київська	10792	17332	13719	41843
Кіровоградська	4851	10502	9199	24552

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
Луганська	5909	14849	7169	27927
Миколаївська	5730	10021	6499	22251
Одеська	6958	13826	10268	31053
Полтавська	9498	15557	11375	36430
Сумська	9024	11172	7643	27839
Харківська	15903	28391	22041	66336
Херсонська	4475	8277	5782	18534
Хмельницька	6343	5623	962	12928
Черкаська	5940	12703	11223	29866
Чернігівська	6948	7152	2908	17008
Всього в Україні	138364	248351	160867	541786

Рис. 4. Територіальний розподіл відносного зменшення народжуваності в регіонах України внаслідок Голодомору (побудувала В. Матвіїшин)

Висновки

Ретроспективна оцінка втрат населення, спричинених зменшенням народжуваності в період Голодомору, засвідчила, що в більшості областей України

відсоток ненароджень становив понад 25%, зокрема у 1933 р. – понад 35%. З цієї причини за три роки (1932 – 1934 рр.) недобір народжень становив понад 540 тис. осіб. Найважчі демографічні втрати мали Київська, Харківська, Полтавська, Кіровоградська, Черкаська та Сумська області.

Перспективами подальших досліджень є аналіз наслідків від зменшення народжуваності через Голодомор у містах і сільській місцевості регіонів України.

Список використаної літератури

1. Спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932 – 1933 рр. [Електронний ресурс] : Міжнародний документ ООН від 07.11.2003 р. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_g07.
2. Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні [Електронний ресурс] : Закон України № 376-V від 28.11.2006 р. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.
3. Марочко В. Територія Голодомору 1932 – 1933 рр. [Текст] / В. Марочко. — К. : [б. в.], 2014. — 64 с.
4. Гудзь В. В. Проблема демографічних наслідків голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні у сучасній світовій історіографії / В. В. Гудзь // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету [Текст]. — 2015. — Вип. 43. — С. 263—268.
5. Остаточні втрати України від Голодомору – 10 млн 63 тис. осіб: Голова СБУ коментує рішення суду [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/311976-ostatochni-vtrati-ukrajini-vid-golodomoru-10-mln-63-tis-osib.html>.
6. Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голодомору 1933 року в Україні. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні: документи та матеріали / С. В. Кульчицький, Г. Г. Єфіменко. — К. : Інститут історії НАНУ, 2003. — С. 56.
7. Там само. — С. 59.
8. Єфіменко Г. Г. Переселення та депортації в постголодоморні роки (1933 – 1936 рр.): порайонний зріз [Електронний ресурс]. — Режим доступу : history.org.ua/JournAll/pro/pro_2013_22/8.pdf.
9. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.) / В. О. Романцов. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. — С. 73,74 с.
10. Населення України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.database.ukrcensus.gov.ua.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. [Текст] / за ред. чл.-кор. НАНУ, д. е. н., проф. Е. Лібанової. — К. : Український центр соціальних реформ, 2006. — С. 63.
15. Ілларіонов А. Етнічний склад населення Криму за три століття [Електронний ресурс] / А. Ілларіонов. — Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Illarionov_Etnichnyj_sklad_Krymu.htm.

Стаття надійшла до редакції 26.12.2016

Схвалена до друку редколегією 29.12.2016

**Ye. Matviishyn,
V. Matviishyn**

**EVALUATION OF DEMOGRAPHIC LOSSES IN REGIONS
OF UKRAINE DUE TO THE DECLINE IN THE BIRTH RATE
DURING HOLODOMOR OF 1932 – 1933**

The consequences of the decline in the birth rate in Ukraine due to Holodomor are exposed. The demographic losses caused by this factor in regions of Ukraine are calculated. The proposed technique is based on a comparison of the age structure of the population of these regions with the same data of the regions that were not part of the Soviet Union.

Key words: age structure of population, famine, shortage of births, unborn children.